

‘वळंबा’ आत्मकथन : सामाजिकता

वीणा रमेश गुलदेवकर

पिएच. डी. संशोधक विद्यार्थी

मराठी विभाग,

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा

विद्यापीठ, औरंगाबाद.

सारांश :

‘वडार’ ही जमात भटक्या-विमुक्त जाती-जमातींमध्ये असलेली एक जमात आहे. या जमातीमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण हे अल्प आहे. ‘वडार’ समाज हा संपूर्ण भारतामध्ये विखुरलेला असून वेगवेगळ्या राज्यामध्ये त्यांची भाषा ही भिन्न स्वरूपाची आहे. ओरिसा, आंध्र, कर्नाटक, गुजरात, केरळ, महाराष्ट्र या ठिकाणी हा समाज मोठ्या प्रमाणात आढळतो. ‘वडार’ समाज हा शिक्षणापासून वंचित असल्यामुळे दारिद्र्यामध्ये जीवन जगत आहे. ‘वडार’ समाज हा सतत भटकंती करित असे. हा समाज ओरिसापासून स्थलांतरित झालेला दिसतो. श्रीलंका व नेपाळ या देशामध्ये सुद्धा हा समाज अस्तित्वात आहे. श्रीलंकेमध्ये ‘भोवी’ म्हणून ओळखला जातो.

बीज शब्द : वडार, अस्पृश्य, पोटजाती, पाथरवट, जाती वडार

प्रस्तावना :

‘वडार’ समाजाचे सिंधू संस्कृती निर्मितीमध्ये मोठे योगदान आहे. ‘वडार’ जमात ही प्राचिन आहे. सिंधु घाटातील सभ्यता, तसेच संस्कृती यांच्याशी या जमातीचे ऐतिहासिक स्वरूपाचे संबंध जाणवतात. मानव समाजाच्या प्राचीन उत्क्रांतीच्या काळामध्ये इतिहासामध्ये पाषाण युगात दगडापासून गृहउपयोगाच्या वस्तू त्याचप्रमाणे अवजारे बनविण्याचे कौशल्य हे ‘वडार’ जमातीने भारताला दिलेले आहे. ओरिसामधील सूर्यमंदिर हे ‘वडार’ जमातीचे मूळ स्थान ओरिसा मानण्यात येते. त्याचप्रमाणे वेरूळमध्ये असणारे कैलास लेणे हे ‘वडार’ जमातीने संपूर्ण जगाला दिलेली एक देण आहे.

‘वडार’ समाज हा वस्तूचा निर्माता असून ते शिल्पकार आहेत. ‘वडार’ जमातीच्या काही पोटजाती आहेत. त्यांच्या व्यवसायावरून हे प्रकार पडलेले आहेत.

1. गाडी वडार
2. माती वडार
3. जाती वडार
4. पाथरवट

या पोटजातींचे रिवाज, भाषा, रूढी, परंपरा, राहणीमान हे समान आहे. व्यवसाय मात्र भिन्न आहेत. या पोटजातीत स्त्रिया व पुरुष हे अंगमेहनतीची काम करतात. त्यात भेदभाव आढळत नाही. त्यांचा प्रमुख व्यवसाय हा दगड फोडणे, बांधकाम करणे, मजुरी करणे होय.

‘वडार’ समाजाचे फारसे साहित्य हे उपलब्ध नाही. ‘वडार’ जमातीतील शिक्षण घेतलेल्या मंडळींनी आपले समाजातील अनुभव हे आत्मकथनाच्या माध्यमातून मांडलेले आहे. असेच शिवमूर्ती भांडेकर यांनी ‘वळंबा’ आत्मकथनातून आपल्या आयुष्याचा परिपाठ मांडलेला आहे.

वळंबा आत्मकथन :

वळंबा या आत्मकथनातून फक्त त्यांचे जीवन आलेले नाही, तर ‘वडार’ जमातीतील सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक चित्रणे आली आहेत. आत्मकथेसंदर्भात शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात, "आत्मकथा ही एका व्यक्तीची असली तरी ती त्या समाजाची प्रातिनिधिक रूप वाटते, एकेक आत्मकथा एकेका जमातीचे चरित्रच झाली आहे."^१

वळंबा या आत्मकथनामध्ये भूतकाळातील कष्टापुढे यातनामय जीवनाचे प्रभावी रूप जाणवते. प्राचार्य शिवमूर्ती भांडेकर यांनी समाजातील उच्च-निच्वतेला नाकारणाऱ्या वडिलांच्या संदर्भातील जीवनविषयक वृत्तात मांडण्याकरिता वळंबा लेखनाचा घाट घातलेला असला तरी त्यातून त्यांचे जीवन हे नकळतपणे रेखाटलेले आहे.

वळंबा आत्मकथन सूत्रे :

1. आपल्यावर अन्याय झालेला आहे याची निसंकोचपणे वाच्यता करणे.
2. आपल्यावर झालेला अन्याय ज्या समाजाकडून झाला आहे त्याला अन्यायाची जाण करून देणे.
3. आपल्याकडे समाजाने एक 'माणूस' म्हणून बघावे अशी अपेक्षा बाळगणे .

'वडार' जातीचा असणारा इतिवृत्तांत आणि बाप-लेकाने घेतलेला शिक्षणाचा वसा म्हणजे 'वळंबा' होय. या आत्मकथनात शिवमूर्ती भांडेकरांनी त्यांचा जीवनसंघर्ष हा मांडलेला आहेच, त्याशिवाय 'वडार' जमातीचा इतिहासही विस्तृतपणे चित्रित केला आहे. बालाजी इंगळे म्हणतात, "त्यांची जीवन कहाणी व हा इतिहास वेगळा करताच येत नाही" ^२ अशा प्रकारे जमातीचा इतिहास आणि जीवनाची संघर्ष कहाणीचा सरमिसळ यात आहे.

सामाजिकता :

शिवमूर्ती भांडेकर यांनी 'वळंबा' आत्मकथनामध्ये 'वडार' आत्मकथनामध्ये वडार समाज-जीवनाचा आलेख मांडलेला आहे. या आत्मकथनानुसार वडार समाजाची असणारी पाळेमुळे ही विजयनगर याठिकाणी सापडतात. विजयनगर उभारण्याकरिता वडार समाजाने मोठे कार्य केलेले आहे. वडार समाजाने आपल्या कलाकुसरीतून दगडांना टाकी हातोड्याच्या साहय्याने आकार देऊन शिल्प घडविले, मूर्त्या बनविल्यात, दगडापासून मूर्ती घडविणारी ही जमात शिल्प आणि स्थापत्य शास्त्रामध्ये निपुण असल्याचे जाणवते, उदरनिर्वाहाकरिता त्यांना गावोगावी भटकंती करावी लागते, पाट, वरवंटा, उखळ, खलबत्ता, जाते तयार करून ते विकतात. त्याव्यतिरिक्त रस्त्याचे काम, दगड फोडण्याचे काम करतात. ही जमात गुन्हेगार जमात म्हणून देखील ओळखली जाते. ज्या गावामध्ये काम मिळेल तिथे पाल ठोकून ते वास्तव्य करतात. चूल पेटवून मिळेल ते खातात. ते मांसाहार मोठ्या प्रमाणात करतात. बकरी, बोकड, डुक्कर, उंदीर यांचे मास खातात शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. त्यामुळे मुले मोठी झाली कि त्यांना दगडाचे घडाई-जुडाईची काम शिकविले जाते. मुलांची लग्न ही लवकर करण्यात येतात, त्यांच्यामध्ये अंधश्रद्धा व व्यसनाधीनता मोठ्या प्रमाणावर आढळते. अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या या वडार जमातीला गावातील देवळात त्याचप्रमाणे पारावर बसण्याची मनाई आहे. या जमातीत गाई, म्हशी, गाढव, बकरी, डुकरे पाळली जातात. गाढवाच्या पाठीवर पाटे, वरवंटे जकात लादले जातात व त्याची विक्री केल्या जाते.

कष्टाची काम करणारी ही जमात रस्त्याच्या कडेला आपली झोपडी बांधून तेथे दगडी वरवंटे, जाते विकून उदरनिर्वाह करीत असत. पण त्यांचे पावसाळ्यात हाल होत असत. त्यासंदर्भामध्ये शिवमूर्ती भांडेकर म्हणतात कि, "पावसाळा सुरु झाला कि, आमच्या लोकांचे खूप हाल व्हायचे विशेषतः आषाढ, श्रावणात त्यांचे हाल कुत्रे खात नसत. सततच्या पावसामुळे बांधकाम बंद पडायची. कामच नाही म्हटल्यावर घरात पैसे कुठचा येणार. इतरांसारखा बाच्या हातालाही काम नसायचे. जाती घडी हि आपुली काम नसायचं. जाती घडी ही आपुली साथ खोपीओ और मजा करो, उद्याची चिंता कशाला करायची ही वडारांची वृत्ती असल्यानं पावसाळ्याची तरतूद करण्याच्या भानगडीत गडीमाणस पडत नसत. बायकाच आपापल्या परीनं पैसे, मूठमूठ धान्य जमा करून ठेवत." ^३ अशाप्रकारे वडार समाजाची वाताहत होते. दगड काम करीत असतांना त्यांच्या हातांना दुखापत होत असते. पण ते त्याकडे दुर्लक्ष करीत काम करीत असतात. वडार समाजाला कष्ट केले तरच खायला मिळते. दुःख आणि दारिद्र्याने होरपळून निघणाऱ्या जीवनाचा प्रत्यय 'वळंबा' आत्मकथनातून येतो.

सामाजिक संघर्ष :

शिवमूर्ती भांडेकर यांनी 'वळंबा' आत्मकथनामध्ये सामाजिक संघर्ष हा रेखाटलेला आहे. शिवमूर्ती भांडेकर यांचे आजोबा इंडी या गावात राहत असत व कधी ते कामानिमित्त बाहेर जात परंतु वर्षातील काही दिवस इंडित वास्तव्यात असल्याने

त्यांचे जातभाई त्यांना 'इंडी बाडुंगलोर' म्हणायचे. त्यांना एका गावाहून दुसऱ्या गावी कामासाठी जाताना या जमातीच्या प्रत्येक माणसाकडे गाव पाटलाच्या सही शिक्क्यांचा हिंडण्याफिरण्यासाठीचा दाखला सोबत असणे आवश्यक असे. तो दाखविल्याशिवाय त्यांना एका गावावरून दुसऱ्या गावी जाता येत नसे. गावामध्ये आल्यावर पाटलाला तो दाखला दाखवून घरातील माणसं व जनावरांची नोंद केल्या जात असे. जर दाखला नसल्यास त्यांना गुरांच्या कोंडवाड्यामध्ये जेरबंद केले जाई. दोन-दोन दिवस अन्नपाण्याशिवाय ठेवायचे. बाया लेकरं रडीत, पण कारभाऱ्यांना द्या येत नसे.

शिवमूर्ती भांडेकर यांनी एक अनुभव यात मांडलेला आहे. ते वडार जातीचे असल्याकारणाने त्यांच्याविषयी अस्पृश्यता पाळली जात होती. दुसरीमध्ये असतांना त्यांचे बरेच मित्र झाले होते. त्यांच्यासोबत ते खेळत. त्यांच्या घरी जात तेव्हा त्यांना घराबाहेरच उभे केले जाई. आलूर गावातील वडार समाजातील लोकांना मंदिरात प्रवेश नव्हता. त्यांना जर पोथी ऐकायची असेल तर दुरूनच ऐकावी लागत असे. लेखकाचे वडील हे सुधारणेचा पुरस्कार करणारे असतात मुलांना शिक्षण देण्याकरिता धडपडतात. लेखकाच्या भावाचे शाळेत नाव नोंदविण्यासाठी जातात तेव्हा मास्तर त्यांना झिडकारतो ते मास्तराच्या पाया पडण्यासाठी जातात पण मास्तरांना तो अधर्म वाटतो. त्याचे कारण म्हणजे समाजामध्ये असणारी वर्णव्यवस्था होय. लेखकाचे वडील खजुरीला निगप्पाच्या घराचे बांधकाम करतात तेव्हा लेखकाची आई शिवमूर्तींना खर्चाकरिता पैसे आणण्याकरिता खजुरीला पाठवते. शिवमूर्ती चालत जात असतात. चालून थकल्याने त्यांना तहान लागते. तेव्हा लेखकाचे वडील निगप्पाच्या बायकोला पाणी मागतात तेव्हा ती शिवमूर्तींना लोखंडी टोपल्यात पाणी पिण्यास देते. आपण काय जनावर आहोत. असे ते उद्गारतात व ते पाणी पीत नाहीत.

शिवमूर्ती भांडेकरांना अस्पृश्य असल्याचा अनुभव हा ते उस्मानाबाद जिल्हा शिक्षक संघटनेचे अध्यक्ष झाल्यावरही येतो. कळंब दौऱ्यामध्ये एक शिक्षक त्यांच्या सहकारी वकिलाला लेखकाची ओळख हा उमरग्याचा, उद्दिरकडचा वडार आहे अशी करून देतात. या शिक्षित असणाऱ्या शिक्षकांच्या वक्तव्यावरून बुरसटलेल्या समाजाच्या मानसिकतेचे दर्शन घडते.

संदर्भ :

1. लिंगबाळे, शरणकुमार. "दलित आत्मकथा : एक आकलन. पुणे : दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, २ ऑक्टोबर २००८, पृ. १२६.
2. इंगळे, बालाजी. "एकमत, पुरोगामी विचारांचे दैनिक, वळंबा वरील परीक्षण " उस्मानाबाद, १३ एप्रिल २००८.
3. भांडेकर, शिवमूर्ती. 'वळंबा' भूमी प्रकाशन : लातूर, प्रथमावृत्ती ५ सप्टेंबर २००७, पृ. क्र. १३.